

арабського дирхема, чеканенного в 833 г., погребення №1 можна датувати часом після першої треті IX в., коли в північно-західних степах перебували угри, з якими і можна зв'язувати всі п'ять могил даного типу в Новотроїцькому.

V. V. Priymak

PIT INTERMENTS OF SITE NOVOTROITSKE

Pit interments found in site Novotroitske are not typical of the Severianian burial rite and of the east-Slavic rite on the whole.

The method of burial, orientation, peculiarities of the design of burial structures, accompanying stock are analyzed in the paper. The study carried out by the author permits binding appearance of the pit interments with the Ugrians from the Volga and Kama banks.

ОСОБЛИВОСТІ ГОРОДИЩ ЧОРНИХ КЛОБУКІВ ПОРОССЯ

М. П. Кучера, Л. І. Іванченко

Розглядаються особливості городищ Поросся, які, на думку авторів, характерні для укріплень Чорних клобуків.

У другій половині XI ст. київські князі поселили в Пороссі частину кочівників з торків, печенігів та берендеїв для захисту південного кордону Київщини від половців. Ці тюркомовні поселенці у XII—XIII ст. згадуються в давньоруському літописі під спільним ім'ям Чорних клобуків. Адміністративним центром їх було місто Торчеськ — нині городище поблизу с. Шарки на р. Гороховатці Рокитнянського р-ну Київської обл.¹

За даними поховального обряду з розкопок курганів Поросся та літописними відомостями, Чорні клобуки жили разом з давньоруським місцевим населенням на лівобережжі Росі та її лівих притоках від Роставиці й Кам'янки на заході до Дніпра на сході. Їх поховання відкрито в Фастівському, Білоцерківському, Рокитнянському, Миронівському, Кагарлицькому р-нах Київської обл. та Канівському р-ні Черкаської обл.² На випадок зовнішньої загрози до послуг Чорних клобуків, які склали військовий контингент легкоозброєної кінноти, було збудовано цілий ряд нових фортець у Пороській оборонній лінії³. П'ять городищ, що походять від цих фортець, мають ознаки, які найповніше відрізняють їх від звичайних давньоруських укріплень, і є всі підстави вважати ці городища характерними пам'ятками оборонного будівництва Чорних клобуків. До них належать городища поблизу с. Чепиліївки (рис. 1, 4)⁴ Білоцерківського р-ну, с. Малий Букрин (рис. 1, 5)⁵ Миронівського р-ну, с. Уляники (рис. 1, 1)⁶ Кагарлицького р-ну Київської обл., с. Пилява (рис. 1, 2)⁷ та поблизу с. Тростянець (рис. 1, 3)⁸ Канівського р-ну Черкаської обл.

Ці городища мають досить невеликі розміри: 0,08 (Уляники), 0,12 (Пилява, Тростянець), 0,13 (Малий Букрин), 0,43 (Чепиліївка) га, між тим два з них складаються з двох укріплених частин: Чепиліївка — 0,13 і 0,30 га, Малий Букрин — 0,04 і 0,09 га. Три городища мисові (Чепиліївка, Малий Букрин, Тростянець), одне на останці (Уляники) і одне на краю плато (Пилява). На трьох з них є багаторядні оборонні лінії (Чепиліївка, Малий Букрин, Пилява). Привертає увагу ескарпування схилів фортець з влаштуванням на них валів та ровів. На дитинці

© М. П. КУЧЕРА, Л. І. ІВАНЧЕНКО, 1998

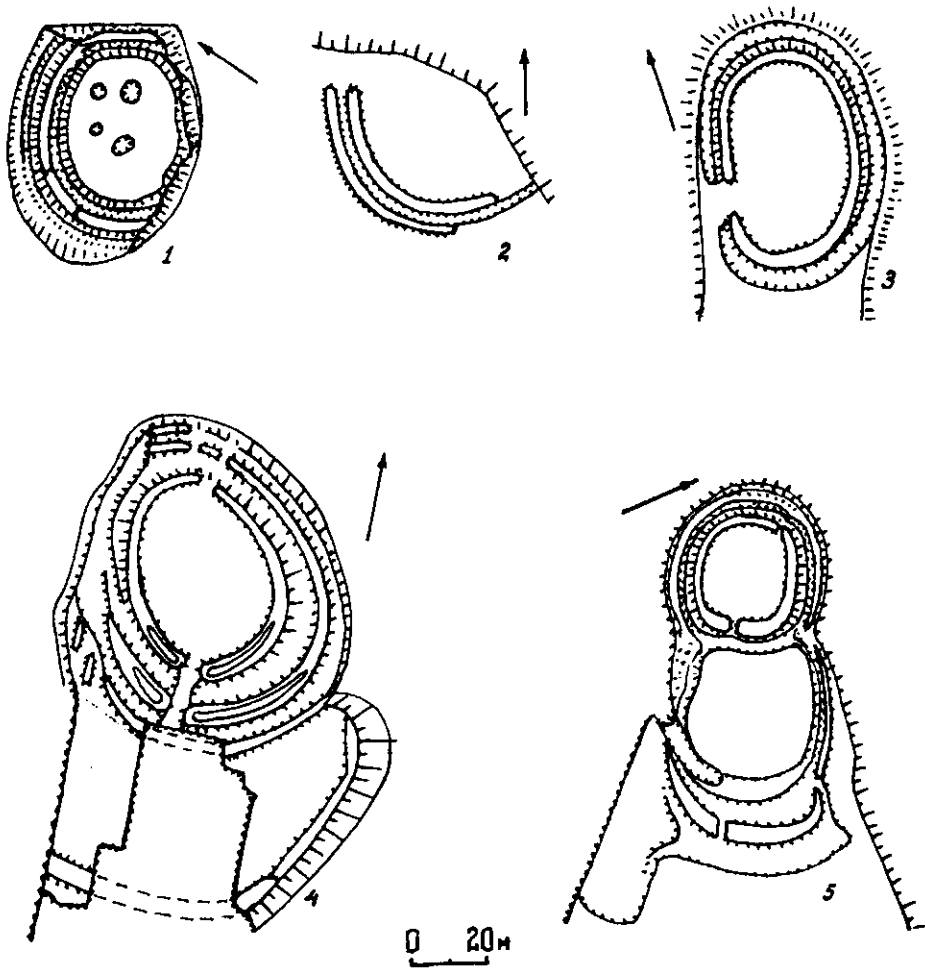

Рис. 1. Плани городищ. 1 — Уляники; 2 — Пилява; 3 — Тростянець; 4 — Чепилівка; 5 — Малий Букрин.

Чепилівського городища на схилах продовжуються два напільні вали з ровом між ними. На дитинці Малобукринського городища схили оперізує рів з валом. Вал зберігся і на східному схилі зовнішньої частини цього городища — він є продовженням зовнішнього напільного валу. На схилах Тростянецького городища зберігся рів, який також є продовженням рову з напільного боку. На городищі в Уляниках на схилі з трьохярусним ескарпуванням містяться залишки двох ровів з валами.

Вали й рови на згаданих городищах, у тому числі з напільного боку, невеличкі: максимальна висота напільних валів над рівнем майданчика 1,5, ширина 6—7 м. На Тростянецькому городищі вал з напільного боку, за П. О. Раппопортом, має висоту близько 3, а по краю — 1 м. У місцях пошкоджень валів по периметру обох частин Чепилівського та Малобукринського городищ слідів дерев'яних конструкцій немає. У розораному внутрішньому валі Пилявського городища відслонено перепалену глину з дубовим вугіллям, що походить, очевидно, від згорілих клітей.

Культурний шар з керамікою XI—XIII ст. є на Пилявському городищі і за його межами. Небагато уламків кераміки XII—XIII ст. знайдено на Малобукринському городищі і дещо більше — з північного сходу перед ним. Дуже незначний культурний шар XII—XIII ст. відкрито на городищах в Уляниках і Чепилівці. Слідів неукріплених поселень безпосередньо біля них не виявлено. На Тростянецькому городищі експедицією Т. С. Пассек у 1945 р. було зібрано

уламки посуду XI—XIII ст.⁹, але П. О. Раппопорт у 1950 р. на цьому городищі датуючих речей не знайшов. Селище з давньоруською керамікою розташоване не біля городища, а по другий бік яру (уроч. Красне).

П. О. Раппопорт, який обстежував городища в Малому Букрині та біля Тростянця, звернув увагу на незвичайне, на його думку, ескарпування їх схилів: наявність рову замість широкого горизонтального майданчика, характерного для давньоруських городищ. І на цій підставі відніс рів-ескарп на дитинці Мало-букринського городища до XV—XVII ст., а Тростянецьке городище, на якому немає культурного шару,— повністю до XV—XVII ст.¹⁰.

Така думка є хибною. На терасоподібних майданчиках, про які згадує П. О. Раппопорт, первинно також знаходились рови та вали (рів — під зрізом на початку уступу-тераси, а вал — по зовнішньому краю тераси), але до наших днів у багатьох випадках рови замулились, а вали розсунулись і на їх місці утворився більш-менш горизонтальний майданчик. Щодо рову на схилі Тростянецького городища, то ззовні від нього також знаходився вал, але він розсунувся і став малопомітним.

Влаштування рову під зрізом на початку уступу дозволяло заглиблювати зріз і підвищувати його стінку, а спорудження валу по зовнішньому краю уступу збільшувало висоту наступного (нижнього) ярусу зрізу. У цьому полягала ідея ескарпування схилів.

Вали та рови на схилах відомі й на інших городищах XI—XIII ст. в Поросці: Буки на Роставиці — шість валів¹¹, Мала Сквирка на Росі — рів з валом¹², Шарки на Гороховатці — вали в 1—2 яруси¹³, Піщана на Ротку — вал з ровом¹⁴, Сахнівка — вал з ровом¹⁵. Розкопками С. О. Плетньової та Т. І. Макарової відкрито два рови на схилі Південного Вітачівського городища на Дніпрі — літописного Святополча, збудованого мешканцями спаленого Юр'єва. Автори вважають, що цей прийом укріплення схилів юр'ївці запозичили у пороських кочівників, а останніх познайомили з цим будівельним прийомом вихідці з салтівської культури¹⁶.

З розглянутих прикладів випливає, що найтиповішими рисами чорноклобуцьких городищ є невеличкі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами з напільного боку, багатоярусне ескарпування схилів з влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна його відсутність як в середині городища, так і зовні біля нього, переважання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок міського дитинця та кружного міста.

Техніка оборонного будівництва пороських кочівників була архаїчною і примітивною порівняно з давньоруською. Чорні клобуки надавали перевагу кількості оборонних ліній, а не їх конструктивному зміцненню. У фортецях вони поселяли свої сім'ї лише на час військової загрози, а місця проживання за межами укріплень у них, як правило, також не були постійними, оскільки вони мешкали не в стаціонарних житлах, а у вежах.

Зазначені ознаки, за нечисленими винятками, трапляються не всі разом, а по кілька на певній пам'ятці, і це залежить, можливо, від ступеня участі кочівників у будівництві укріплень та праві на їх власність, а також від впливу на поселенців місцевого слов'янського населення. Елементи чорноклобуцької фортифікації простежуються на городищі в с. Пишки на лівобережжі Росі, яке складається з двох невеликих укріплених майданчиків¹⁷ та на згаданому Південному Вітачівському городищі — за наявністю з напільного боку трьох валів¹⁸. Городище в с. Балико-Щучинка на Дніпрі (літописний Чучин) також має певні особливості, що свідчить про вплив чорноклобуцької будівельної традиції: воно складається з трьох укріплених частин; оборонні лінії на середній і зовнішній частинах споруджено з застосуванням менш досконалих засобів фортифікації — ескарпування відповідно до нахилу місцевості¹⁹.

Кочівницькі елементи простежуються і в домобудівництві. На городищі літописного Чучина і розташованому неподалік від нього городищі літописного Івана відкрито декілька жител, що складаються із звичайної напівземлянки і прибудови типу сіней. При цьому, сіни майже наземні, їх долівка майже на 15—20 см заглиблена в ґрунт і, що найголовніше, передня частина сіней в плані заокруглена²⁰. Є всі підстави вважати, що тут маємо справу з юртоподібною

прибудовою кочівницького походження. Очевидно такі житла-належали осілим кочовикам. Про перебування в Чучині тюркських поселенців свідчить значний відсоток в остеологічному матеріалі кісток коней, які вживались в їжу²¹, а також відкриття на могильнику поряд з городищем поховання кочівника²².

На закінчення слід нагадати про деякі, хоч і незначні, особливості глиняного посуду на пам'ятках Поросся. Загалом у зазначеному регіоні протягом XII—XIII ст. були поширені типові давньоруські горщики з характерними заокругленими вінцями, але поряд з ними у різних місцях Поросся трапляються уламки горщиків з потоншеними по краю вінцями і глибокою борозенкою з внутрішнього боку, причому остання буває і на звичайних вінцях²³. Очевидно, ці відмінності на давньоруській кераміці з'явилися не без впливу чорнокобучького населення. Аналогії до вказаної кераміки за межами Поросся нам відомі лише на одній пам'ятці, розташованій також на порубіжжі Русі зі степом — Донецькому городищі на Сіверському Дінці.

Чорні клобуки Поросся в основному зберігали свою етнічну відокремленість від давньоруського населення і цьому, значною мірою, сприяв їх напівкочовий побут. Проте поширення серед них давньоруської матеріальної культури свідчить про те, що частина осілих кочівників, які поселялись у фортецях разом з місцевим слов'янським населенням, поступово асимілювалася ним. Саме на таку думку наводить і наявність поховань з поєднанням кочівницьких і слов'янських елементів обряду²⁴.

Примітки

¹ Рыбаков Б. А. Торческ — город Черных клобуков // АО 1966 г.—1967.—С. 243—245.

² Плетнева С. А. Древности Черных клобуков — М., 1973.— С. 25; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.— К., 1987.— С. 136—138.

³ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 67—79.

⁴ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 189.

⁵ Там же.— С. 194.

⁶ Там же.— С. 194.

⁷ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 69.— Рис. 2, 2.

⁸ Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК АН СССР.— 1952.— Вып. 48.— С. 109.

⁹ Пассек Т. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // АП.— 1949.— Т. 1.— С. 218.

¹⁰ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 111.

¹¹ Кучера М. П. Вказ. праця.— С. 187.

¹² Там же.— С. 189.

¹³ Там же.— С. 191—193.

¹⁴ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 75.— Рис. 8, 1.

¹⁵ Там же.— С. 75.— Рис. 8, 2.

¹⁶ Плетнева С. А., Макарова Т. И. Южное городище у с. Витачева // КСИА АН СССР.— 1965.— Вып. 104.— С. 56, 57.

¹⁷ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 75.— Рис. 8, 4.

¹⁸ Раппопорт П. А. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія.— 1952.— Т. 7.— С. 147, 148.— Рис. 4.

¹⁹ Довженко В. Й. Щучинське городище // Археологія Української РСР.— Т. 3.— С. 282.— Рис. 73.

²⁰ Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— С. 70.— Рис. 11.

²¹ Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).— К., 1972.— С. 148, 149.

²² Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.— К., 1987.— С. 136.

²³ Кучера М. П., Иванченко Л. І. Вказ. праця.— С. 76.— Рис. 4.

²⁴ Моця О. П. Населення Південно-руських земель IX—XIII ст.— К., 1993.— С. 129.

М. П. Кучера, Л. І. Иванченко

ОСОБЕННОСТИ ГОРОДИЩ ЧЕРНЫХ КЛОБУКОВ ПОРОСЬЯ

Часть городищ Поросья XI—XIII вв. выделяется рядом особенностей: небольшими размерами, наличием двух укрепленных площадок, многорядностью оборонительных линий, многоярусным эскарпированием склонов, отсутствием срубных конструкций в валах, незначительным культурным слоем. Указанные особенности авторы считают характерными для укреплений Черных Клобуков, охранявших южные рубежи Киевщины.

М. П. Kuchera, L. I. Ivanchenko

PECULIARITIES OF CHERNYE KLOBUKI SITES OF ROS REGION

Some sites of the Ros river banks are distinguished for their peculiarities: small size, two fortified areas, many rows of defensive lines, multistage escarpment of slopes, absence of framework structures in ramparts, insignificant cultural layer. All peculiarities mentioned are treated by the authors as typical ones of Chernye Klobuki fortifications which were on the guard of the southern borders of Kyivshchyna (the Kyiv Region).

РЕМІСНИЧЕ ВИРОБНИЦТВО ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ АВТУНИЧІ

А. В. Петраускас

У роботі запропоновано спробу охарактеризувати і виділити особливості різних видів сільських ремесел за матеріалами пам'ятки, дослідженої поблизу с. Автуничі Чернігівської обл.

Ремесло — одна з найважливіших галузей феодальної економіки. Воно забезпечувало стародавнє населення всіма необхідними засобами та знаряддями виробництва, побутовими предметами, прикрасами, одягом тощо. З досягненнями у виготовленні та вдосконаленні знарядь праці традиційно пов'язують прогресивний процес розвитку суспільства взагалі. Саме розвиток останніх, на думку багатьох вчених, створював передумови для переходу до класових відносин у суспільстві та утворення держави.

© А. В. ПЕТРАУСКАС, 1998